

Gmurczyk-Wrońska, Małgorzata

Institut d'Histoire du Temps Présent - kierunki badawcze

Dzieje Najnowsze 29/3, 255-260

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Institut d'Histoire du Temps Present — kierunki badawcze*

Institut d'Histoire du Temps Present jest ośrodkiem naukowym zajmującym ważną pozycję w nauce francuskiej¹. Od początku swego istnienia (od 1978 r.) jednym z priorytetowych kierunków badawczych był okres II wojny światowej, a szczególnie badania poświęcone Resistance, dominowała tematyka polityczno-wojskowa. Potem nastąpił dość radykalny zwrot (podobnie jak w historiografii francuskiej) w kierunku badań socjologicznych, kulturowych, ekonomicznych, psychospołecznych i prawno-politycznych. Wprawdzie tematyka II wojny światowej nadal pozostaje jednym z kierunków badawczych, ale głównym polem badawczym jest okres po 1945 r. Wynika to z „filozofii” Instytutu, koncepcji, jaka towarzyszy mu od początku, nazwy, którą przyjął. Chodzi o określenie „temps present” — czasy współczesne, które stanowią pole badawcze. Głównym celem jest więc badanie przeszłości niedawnej — „passe proche” — której świadkowie jeszcze żyją, próba przebadania tego, co jest „dzisiaj” (które ulega nieustannemu przesuwaniu), ale z uwzględnieniem jego genezy historycznej.

W Instytucie odbywają się spotkania w ramach „seminaires de recherche”, „seminaires d'enseignement et de recherche”, „groupe de travail” oraz organizowane przez Instytut, bądź koordynowane, sesje, kolokwia, „table ronde”. Badania nad niektórymi zagadnieniami są najczęściej prowadzone w ramach „reseaux scientifique”, w skład których wchodzi badacze nie tylko z Francji, ale także z innych państw i ośrodków naukowych. Zresztą Instytut współpracuje z wieloma placówkami badawczymi, także z Instytutem Historii PAN, które tworzą swego rodzaju „association”. Do programów badawczych Instytutu są także włączani nauczyciele szkół średnich, badacze dziejów swych regionów, którzy tworzą sieć „korespondentów departamentalnych”.

Wprawdzie badania naukowe są głównie prowadzone przez historyków, ale — co jest praktykowane już od dawna — Instytut włącza do swych badań lub współpracuje z socjologami, politologami, prawnikami, ekonomistami. Coraz częściej bowiem programy badawcze mają charakter interdyscyplinarny. Instytut często inspirowane badania, ale także koordynuje wiele przedsięwzięć naukowych.

* * *

Ważne miejsce w badaniach Instytutu zajmuje „seminaire d'enseignement et de recherche” poświęcone historii II wojny światowej, prowadzone przez Jean-Pierre Azema i Domi-

Material został opracowany na podstawie „Les Bulletins de l'IHTP” oraz „Les Cahiers de l'IHTP” z ostatnich lat.

¹ Szerzej o Instytucie, jego powstaniu, koncepcjach i „filozofii” J. E. Zamojski, *Institut d'Histoire du Temps Present — ośrodek naukowy godny uwagi*, „Dzieje Najnowsze” 1992, nr 1-2, s. 195-204.

nique Veillon. W badaniach poświęconych temu okresowi nadal funkcjonuje problematyka Vichy, Resistance, Żydów francuskich. Coraz częściej jednak badacze zajmują się problematyką życia codziennego w czasie wojny i po jej zakończeniu. W 1995 r. ukazała się praca Dominique Veillon *Vivre et survivre en France 1939-1947*, a w 1996 r. „Les Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Present”, nr 32-33, zamieścił wyniki badań trzydziestu „korespondentów departamentalnych” oraz uczonych z ośrodków badawczych na temat *Le temps des restrictions en France 1939-1949*. Badania były prowadzone w latach 1988-1994 pod kierunkiem Dominique Veillon i Henry Rousso². Badania doprowadzono do roku 1949, gdyż wtedy zniesiono system kartkowy na żywność we Francji. Bazę źródłową stanowiły głównie archiwa departamentalne, w tym między innymi archiwa sądownictwa oraz szpitali. Wykorzystano przede wszystkim raporty prefektów policji, żandarmerii, merów oraz innych urzędników administracji lokalnej. Wykorzystano także lokalną prasę, która stanowi nieocenione źródło badań poświęconych życiu codziennemu ludności. Badania koncentrowały się wokół trzech dużych zagadnień: 1) polityki wewnętrznej Francji, działalności legislacyjnej władz (wymuszenia i adaptacja), 2) kondycji ekonomicznej kraju, różnic gospodarczych, roli poszczególnych departamentów, rejonów (różnice geograficzne i ekonomiczne), 3) życia codziennego Francuzów (Francuzi i bieda). Poza kwestiami dotyczącymi warunków życia, adaptacji społeczeństwa do warunków wojennych, przeprowadzono także badania demograficzne oraz podjęto próby przedstawienia ewolucji opinii publicznej wobec trudności materialnych. Badania korespondentów departamentalnych są w tym przypadku o tyle cenne, że pozwalają spojrzeć na ten okres także poprzez poszczególne rejony Francji, zaobserwować różnice, specyfikę danego regionu. Jednocześnie badania te są podstawą do próby odpowiedzi na pytania dotyczące społeczeństwa francuskiego, jego zmian w okresie wojny i po jej zakończeniu.

W nurcie tym utrzymane są także badania dotyczące Resistance³. W ostatnich latach odbyło się kilka kolokwium organizowanych przez różne ośrodki uniwersyteckie na terenie Francji. Centre de Recherche et d'Etudes Historiques de la Seconde Guerre Mondiale (Bruksela) oraz Institut d'Histore du Temps Present prowadzą także cykl kolokwium poświęconych tej tematyce⁴. Wprawdzie temat ten przez wiele lat fascynował wielu badaczy, ale obecnie uczestnicy tych kolokwium przyznają, że nigdy przedtem temat mający tak bogatą historiografię, nie stał się tak fascynujący, wywołujący burzę dyskusji. W czasie spotkania

² H. Rousso jest między innymi autorem pracy *Les années noires. Vivre sous l'occupation*, Paris 1992.

³ Badania poświęcone Resistance zajmowały priorytetowe miejsce najpierw w Komisji Historii II Wojny Światowej, a potem w IHTP. Także w ostatnich latach, chociaż nie jako kierunek wiodący w badaniach, problematyka ta powraca. W 1994 r. w IHTP pod kierunkiem Jean-Pierre Azema, François Bedarida i Roberta Franka miało miejsce spotkanie poświęcone Jeanowi Moulin i Resistance w 1943 r. (publikacja w „Les Cahiers de l'IHTP”, nr 27, juin 1994). Jednym z powodów tego spotkania była rocznica śmierci Jeana Moulin, jak również trwająca od lat dyskusja wokół tej kluczowej postaci dziejów ruchu oporu we Francji i kontrowersji, jakie wciąż wzbudza.

W latach 1993-1997 IHTP uczestniczył w następujących konferencjach poświęconych problematyce Resistance: „De la memoire a l'histoire: la Resistance” (Toulouse, XII 1993); „La Resistance et les Français: le poids de la strategie, Resistance et societe” (Rennes, IX-X 1994); „La Resistance et les Europeens du Sud” (Bruxelles, XI 1994); „La Resistance et les Français, lutte et maquis” (Besançon, VI 1995); „La Resistance et les Français: villes, centres et logiques de decision” (Paris, XI 1995); „La Resistance et les Europeens du Sud” (Aix-en-Provence, III 1997).

⁴ Informacje o kolokwium były zamieszczane w kolejnych numerach „Bulletin de l'IHTP”. O kolokwium w Aix-en-Provence oraz refleksje poświęcone spotkaniu z lat 1993-1997 w „Bulletin de l'IHTP” nr 68, VI 1997.

w 1993 r. Jean-Marie Guillon i Pierre Laborie stwierdzili, że „l'histoire de la Resistance reste a faire”. Oczywiście nie w sensie dosłownym, ale wynika to z obecnych kierunków badań w nauce francuskiej. Francuzi odchodzą od widzenia Resistance jako zjawiska badanego w kategorii walki, ale próbują wejść w warstwę psychospołeczną, warstwę postaw i zachowań Francuzów. Interesuje ich w Resistance aspekt antropologiczny i geopolityczny. Następuje wyraźne odejście od tego zjawiska jako czegoś samoistnego, a następuje włączenie go w łańcuch wydarzeń II wojny światowej. Wprawdzie badania dotyczą także ruchów oporu w południowej Europie, ale koncentrują się na francuskim Resistance, jego specyfice wynikającej nie tylko z uwarunkowań polityczno-militarnych, ale także kulturalnych. Francuzi chcą widzieć Resistance jako część historii narodowej, jako czynnik wielkich ruchów społecznych. Następuje wmontowanie Resistance w historię społeczeństwa francuskiego. W badaniach tych występują pytania o tożsamość narodową Francuzów, o czynniki decydujące o włączeniu się do Resistance lub pomocy dla tego ruchu. Bardzo szeroko zakrojone są badania poświęcone Resistance i społecznościom lokalnym, próby uchwycenia spojeń pomiędzy ruchem oporu i społeczeństwem. Badania te dotyczą całego Resistance, różnych jego odłamów, także samego zjawiska maquis zajmującego ważne miejsce w dziejach walki podziemnej we Francji. Badaczy interesuje pochodzenie etniczne maquisardów, miejsce, jakie zajmowali we Francji, proces przekształcania się maquisardów-zbiegów w maquisardów-partyzantów. Jeden z badaczy, Roderick Kedward, w książce *In search of the Maquis* stosuje metaforę myśliwską — zwierzyna łowna, która staje się myśliwym — dla przedstawienia złożoności egzystencji maquisardów. Autor podkreśla, iż zdolność maquisardów do stawania się myśliwymi zależy w dużym stopniu od ludności lokalnej, która może ofiarować schronienie, pomoc. Bardzo trudne są jednak do uchwycenia stosunki maquis z miesową ludnością w kontekście polityki represyjnej Niemiec.

Wprawdzie obecne badania nad Resistance są już bardzo zaawansowane, ale nie zakończone. Nie wiadomo też, na ile z pytań uda się badaczom odpowiedzieć i na ile przybliżą one historyków do samego zagadnienia Resistance w kontekście historii społecznej.

W IHTP istnieje także grupa prowadząca badania poświęcone życiu muzycznemu we Francji w czasie II wojny światowej. Grupa ta skupia głównie historyków i muzykologów.

Jedną z najdłużej działających grup badawczych w IHTP jest „groupe de recherche sur l'histoire des intellectuels: Histoire comparee des intellectuels” (obecna nazwa), którym kierują Nicole Racine i Michel Trebitsch. Zespół ten prowadzi badania od 1985 r. i obecnie współpracuje z grupą 150 badaczy z różnych ośrodków naukowych, tworzących „un reseau europeen de recherche”. Informacje o badaniach są publikowane w „Le Bulletin de l'IHTP”⁵. Projekty badawcze są dyskutowane zazwyczaj w większym gronie na sesjach międzynarodowych i kolokwiach. Obecnie badania dotyczą pojęcia zachodniego modelu kulturowego i słowiańskiego, wzajemnego oddziaływania, przenikania kultur etnicznych (między innymi przypadki judeo-allemand, judeo-français), międzynarodowe organizacje intelektualistów w okresie międzywojennym oraz siatki (reseaux) intelektualistów europejskich, kobiety inte-

⁵ Bibliografia poświęcona temu zagadnieniu jest bardzo bogata i nie sposób jej uwzględnić, w wydawanych przez IHTP „Les Cahiers” są publikowane niektóre materiały z kolokwiów, dyskusji. Nr 10, novembre 1988 — Jean-Pierre Rioux, Jean-François Sirinelli, *La guerre d'Algerie et les intellectuels* (table ronde du 22 avril 1988); nr 20, mars 1992, Nicole Racine, Michel Trebitsch, *Sociabilites intellectuelles. Lieux, milieux, reseaux*; nr 26, mars 1994, Nicole Racine, Michel Trebitsch, *Intellectuels engages d'une guerre a l'autre*.

lektualistki, odbiór (la reception) egzystencjalizmu francuskiego w Niemczech po 1945 r., intelektualści a zimna wojna i obecni intelektualści a „la guerre du Golfe”. Koniec wieku XX wywołuje wśród badaczy i nie tylko dyskusje, próby podsumowań. Dotyczy to także omawianej grupy badawczej. Interesuje ich problemem tożsamości europejskiej, widzenia, postrzegania Europy (la perception de l'Europe) czy wręcz kompleksu europejskości. Badacze zajmujący się tą problematyką biorą także udział w międzynarodowym projekcie badawczym „Les identites europeennes au XXe siecle” kierowanym przez Gerarda Bossuata i Roberta Franka. Na spotkaniu na uniwersytecie paryskim w dniach 22-23 marca 1996 r. poruszano kwestie intelektualistów europejskich po 1945 r., w tym zagadnienie, intelektualści a systemy totalitarne.

Od kilku lat IHTP prowadzi, bądź koordynuje, badania poświęcone latom sześćdziesiątym. W 1995 r. pod kierunkiem Gillesa Le Beguec (professeur a l'Universite de Nancy) i Erica Duhamela (maitre de conferences a l'Universite de Paris 10) przeprowadzono badania na temat „Les Français et la politique dans les années 1960”. Badania były prowadzone przez „korespondentów departamentalnych” i koncentrowały się głównie wokół zagadnień dotyczących reakcji Francuzów na nowy model republikański wprowadzony w 1958 r. (badania obejmowały właściwie lata 1958-1972), jak również stosunek Francuzów do polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Badacze interesowały szczególnie „kontakty” pomiędzy władzą a społeczeństwem za pośrednictwem radia, telewizji, referendum. Dyskutowane są problemy dotyczące nie tylko przeobrażeń politycznych, ale przede wszystkim przełomu kulturalnego, zmian mentalności, obyczajów społeczeństwa francuskiego w latach sześćdziesiątych. Wspomniani G. Le Beguec i E. Duhamel prowadzą w Instytucie seminarium poświęcone „Les groupements d'étudiants, les organisations de jeunesse et formation de la classe politique, en Italie et en France années 60”. Badania komparatystyczne dotyczące ruchów młodzieżowych we Francji i Włoszech, ale także w innych krajach europejskich i w Stanach Zjednoczonych są także prowadzone na seminarium „Les années 68: événement, cultures politique et modes de vie” kierowanym przez Roberta Franka, Marie-François Levy i Michelle Zancarini-Fournel. Wprawdzie centralnym punktem badawczym jest maj 1968, ale badania koncentrują się nad genezą i skutkami tych wydarzeń. Dominuje aspekt socjologiczny i kulturowy, relacje władza — społeczeństwo, próba odpowiedzi na pytanie, czym był maj 1968 r. dla ówczesnego pokolenia, jakie było i jest jego znaczenie.

W pracach badawczych IHTP pojawiają się także zagadnienia poświęcone kinu i telewizji, których programy mogą stanowić źródło dla badaczy, ale także roli telewizji w społeczeństwie, jej oddziaływaniu. Wiele miejsca zajmują również badania poświęcone instytucjom, przedsiębiorstwom, wzajemnym oddziaływaniom, problematyce socjologii przemysłu, psychologii społecznej. Od kilku lat są prowadzone badania nad władzami lokalnymi we Francji (duży udział „korespondentów departamentalnych”). Ostatnio pod kierunkiem Alaina Bancauda, Anne Boigeol, Henry Rousso i Francine Soubiran-Paillet rozpoczęto cykl spotkań poświęconych systemowi sprawiedliwości (justice et politique). Chodzi o skonfrontowanie spojrzeń historyków, socjologów, prawników i politologów, dotyczących systemu sprawiedliwości w różnych krajach europejskich. Są to także spotkania metodologiczne mające na celu wypracowanie wspólnych metod badawczych.

Razem z Institut des Hautes études de la Sécurité Interieure IHTP prowadzi badania wokół zagadnienia „Police, Etat et Société en France 1930-1960”⁶. Centralnym punktem

⁶ Szerzej informacje o programie badawczym oraz bibliografię uwzględniającą ponad 1000 pozycji do

badan jest policja jako instytucja, jej rola, funkcja i zadania w strukturach państwa, funkcje jakie pełni w społeczeństwie. Badania zarówno historyków jak i socjologów mają także na celu przedstawienie obrazu policjanta w społeczeństwie francuskim, jego rolę w różnych sytuacjach politycznych.

Od wielu lat Instytut prowadzi badania poświęcone dekolonizacji, konfliktom kolonialnym i postkolonialnym w Afryce i w Azji. W bibliotece Instytutu są gromadzone materiały dotyczące tych zagadnień. Między innymi od 1980 r. istnieje Archives du Comité Franco-Magreb (materiały kompletuje Eve Paret). Groupe de recherche, którą kierują Charles-Robert Ageron, Marc Michel i Daniel Rivet, organizuje często spotkania z badaczami z ośrodków afrykańskich i azjatyckich. Spotkania te są nie tylko konfrontacją spojrzeń, ale także próbą naukowego zobiektywizowania wydarzeń. W kwietniu 1995 r. odbyło się spotkanie, „table ronde” poświęcone wojnie w Indochinach⁷ (wojnie z Francuzami i Amerykanami), a w marcu 1996 r. „table ronde” o wojnie w Algierii i Algierczykach⁸. W drugim spotkaniu uczestniczyło siedmiu badaczy francuskich i siedmiu algierskich. Dyskusja toczyła się wokół spraw polityczno-wojskowych, ale także próbowano odpowiedzieć na pytanie, czym były te wydarzenia dla Francuzów, a czym dla Algierczyków, jak wojna była przedstawiana w mediach, jak działała propaganda, w jaki sposób wojna jest opisana w podręcznikach.

Rozpad systemu kolonialnego, wojny oraz migracje Afrykańczyków do Europy stwarzają dziś ogromne pole badawcze, jak najbardziej odpowiadające koncepcjom „filozofii” samego Institut d'Histoire du Temps Present. Wśród tych zagadnień dominują kwestie Europy wobec dekolonizacji, miejsca Afryki w koncepcjach strategicznych Europy, obecności Europy w Afryce oraz społeczności afrykańskich w Europie. Wprawdzie nie istnieje grupa badawcza zajmująca się migracjami, ale Instytut uczestniczy (razem z Direction de la population et des migrations, le Fonds d'action sociale i la Mission recherche experimentation) w projekcie badawczym „Les structures administratives des politiques de l'immigration en France 1945-1986”.

Instytut prowadzi także badania nad zagadnieniem „Les epurations dans les pays de l'ex-bloc sovietique” i uczestniczy w projekcie międzynarodowym „Histoire comparee des epurations au XXe siecle”. W bibliotece Instytutu są gromadzone materiały dotyczące systemów komunistycznych oraz wykluczeń z partii w tych państwach. Problematyka państw bloku radzieckiego, a także historia Rosji i ZSRR od dawna cieszyły się dużym zainteresowaniem badaczy zachodnich. Udostępnienie historykom w ostatnich latach archiwów rosyjskich otworzyło nowe perspektywy badawcze. W IHTP działa seminarium kierowane przez Władimira Berelowiticha, Jutta Scherrera i Nicolasa Wertha poświęcone badaniom nowych źródeł do historii Rosji i ZSRR w XX w. Istnieje także ścisła współpraca naukowa pomiędzy badaczami z Rosji, Francji i Włoch. Grupa ta organizuje często spotkania, zapraszając badaczy z innych ośrodków europejskich i amerykańskich, poświęcone historii Rosji i ZSRR. IHTP często występuje w roli organizatora bądź koordynatora tych spotkań, dużą rolę w ich przygotowaniu

tego zagadnienia *Police, Etat et Societe en France (1930-1960). Essai bibliographique*, w: „Les Cahiers de l'IHTP” nr 36, mars 1997.

⁷ Materiały z tego spotkania w „Les Cahiers de l'IHTP” nr 34, juin 1996, *Les guerres d'Indochine de 1945 a 1975*.

⁸ Tematyka ta pojawiała się już w pracach badawczych i wydawniczych Instytutu: François Bedarida et Etienne Fouilloux, *La guerre d'Algerie et les Chretiens*, „Les Cahiers de l'IHTP” nr 9, octobre 1988, Jean-Pierre Rioux et Jean-François Sirinelli, *La guerre d'Algerie et les intellectuels français*, „Les Cahiers de l'IHTP” nr 10, 1988 oraz Jean-Pierre Rioux, *La guerre d'Algerie et les Français*, Paris, Fayard 1990.

i zorganizowaniu odgrywa Nicolas Werth. W maju 1996 r. IHTP był jednym z organizatorów dwóch kolokwiów, w których główne zainteresowania badaczy koncentrowały się na latach dwudziestych i trzydziestych w ZSRR. Pierwsze odbyło się w Maison des sciences de l'homme, a drugie w IHTP⁹. Referaty i dyskusja toczyła się wokół nowych materiałów źródłowych, takich jak protokoły Biura Politycznego z lat trzydziestych, korespondencja przywódców bolszewickich z lat 1917-1927, czy materiały Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Dominowały zagadnienia dotyczące struktury społecznej „nowego” społeczeństwa sowieckiego w latach trzydziestych, form oporu społeczeństwa przeciwko władzy, problemu terroru, mechanizmu podejmowania decyzji, Stalina i jego otoczenia, roli ambasady sowieckiej w tworzeniu wizerunku ZSRR, polityki zagranicznej ZSRR.

W pracach badawczych IHTP tematyka ZSRR zajmuje ważne miejsce. Nowe źródła pozwalają nie tylko rozszerzać pole badawcze poświęcone samej historii ZSRR, ale także związkowi francusko-rosyjskiemu czy w ogóle polityce Związku Radzieckiego wobec zachodu. Badacze interesują także kwestie wzajemnego widzenia się przez Rosjan i Francuzów czy obrazu Rosji Radzieckiej we Francji. Tematyka dotycząca stosunków międzynarodowych (relacji politycznych, gospodarczych i kulturalnych), wzajemnego postrzegania się zajmowała i nadal zajmuje ważne miejsce w pracach badawczych Instytutu. W latach 1991-1993 odbywało się w Instytucie seminarium pod kierunkiem Roberta Franka poświęcone tematyce „images et imaginaires dans les relations internationales depuis 1938 r.”¹⁰ Uczestników tych spotkań interesowały zagadnienia wzajemnego postrzegania się przez poszczególne narody, w jakim stopniu pewne wydarzenia i relacje międzynarodowe wpływają na tworzenie nowych obrazów, i w jakim stopniu są one związane z określonym czasem historycznym, jaką rolę w procesie tym odgrywają politycy, dyplomaci, dziennikarze czy opinia publiczna. Wiele miejsca poświęcono postrzeganiu Francuzów przez innych, gdyż opinie innych mogą stać się pretekstem mówienia o sobie. Ostatnio jednak większy akcent jest położony na związki kulturalne pomiędzy poszczególnymi narodami. Zagadnienia te interesują badaczy zajmujących się intelektualistami, jak również grupę seminaryjną zajmującą się historią międzynarodowych stosunków kulturalnych, kierowaną przez Pascala Ory'ego. Badacze interesują nie tylko dzieła wielkich twórców, ich oddziaływanie, ale także postawy intelektualistów, uczonych, ich stosunek do polityki, zaangażowanie w różnych dziedzinach życia.

W badaniach prowadzonych przez IHTP, jak również w programach badawczych, w których uczestniczy, następuje coraz wyraźniejsze skoncentrowanie się nad historią społeczną. Dominują badania socjologiczne, kulturowe i psychospołeczne. Życie polityczne Francji, wydarzenia polityczne, stanowią często tylko tło do głębszych badań nad różnymi aspektami życia społeczeństwa francuskiego, jak również społeczności emigranckich. Tematyka polityczna, równoległe z aspektami społeczno-ekonomicznymi i kulturalnymi, zajmuje ważne miejsce w badaniach poświęconych konfliktom kolonialnym oraz historii ZSRR.

Małgorzata Gmurczyk-Wrońska

Warszawa

⁹ Materiały z tego spotkania zostały opublikowane w „Les Cahiers de l'IHTP” nr 35, decembre 1996, *Pour une nouvelle historiographie de l'URSS*, pod kierunkiem Nicolasa Wertha.

¹⁰ Szerzej „Les Cahiers de l'IHTP” nr 28, septembre 1994, R. Frank, *Images et imaginaires dans les relations internationales depuis 1938* oraz omówienie M. Gmurczyk-Wrońska, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 3, s. 142-147.